

Kalevi alt välja: LGBT+ inimeste lugusid 19. ja 20. sajandi Eestist.
Toimetajad Rebeka Põldsam, Vahur Aabrams, Andreas Kalkun.
Koostajad Uku Lember, Rebeka Põldsam. Eesti LGBT Ühing, 2022.

Elo-Hanna Seljamaa
Tartu Ülikooli kaasprofessor

„Kalevi alt välja: LGBT+ inimeste lugusid 19. ja 20. sajandi Eestist“ näikse olevat väga oodatud raamat. Novembrikuus toimunud esitlusel valitses pidulikult elev õhkkond, tiraaž müüdi mõne nädalaga läbi ning raamat on pälvinud ka üksjagu meediatähelepanu. Võib vist öelda, et Eesti lesbide, geide, biseksuaalsete, trans-inimeste ja ennast sooliselt mittebinaarselt väljendavate inimeste lood kõnetavad Eesti avalikkust uutel viisidel, mis ei olnud aktuaalsed või kättesaadavad tosin aastat tagasi, kui Brigitta Davidjantsi eestvedamisel ilmus esimene LGBT teemasid siinses kontekstis käsitlev teos „Kapiuksed valla: arutlusi homo-, bi- ja transseksuaalsusest“. Vahepeal on juhtunud nii mõndagi. Näiteks on nüüd varnast võtta sõna „kväär“, mis võtab kogumiku koostajate-toimetajate „käsituses kokku kõik seksuaalselt ning sooliselt ühiskonna normide suhtes ebatavaliselt, mingil kombel „vääralt“ väljenduvad inimesed, tegevused ja nähtused“ (lk 6). Vastu on võetud kooseluseadus, ilmunud ja ilmumas on uurimusi Eesti kvääriajaloost ning 2015. aastal esindas Eestit Veneetsia kunstibiennaalil Jaanus Samma näitus homoseksuaalsuse eest vangis mõistetud endisest kolhoosiesimehest. Ka #MeToo on üht-teist muutnud. Teisalt on nii mõndagi jäänud juhtumata või seisma. Kooseluseadus polariseeris ühiskonda ja põhjustas poliitilise kriisi ning seadust pole jätkuvalt võimalik probleemideta rakendada; mitmed trans-inimeste elukorralduslikud küsimused ootavad lahendusi. Isegi kui värske kogumik hõlmab ajavahemikku 19. sajandi keskpaigast 1990. aastate lõpuni, on see valminud 21. sajandi esimeste kümnendite pingete ja vastanduste kontekstis ning osaleb Eesti mõtestamises siin ja praegu. Tänaest päevast lähtub ka soov leida minevikust lugusid või fragmentegi kvääridest eludest.

Rebeka Põldsam ja Vahur Aabrams lõpetavad eessõna sooviga, et raamat võiks olla „abiks nii LGBT+ inimeste kui ka Eesti ajaloo mõistmisel uuest vaatevinklist“ (lk 8). Pean seda duaalset teema- ja eesmärgipüstitust oluliseks. „Kalevi alt välja“ näitab, kuidas LGBT inimesed on elanud siinmail, olnud osa Eestist väga pikka aega. Tänaeid soo- ja

seksuaalvähemusi võiks see teadmine võimestada ning see näibki olevat üks raamatu taotlusi. Samaaegselt koorub kogumikust välja valitsevate ajaloonarratiivide ja -kujutelmade üheülbalisus. Selle piiratuse tajumine võiks viia äratundmiseni, et Eesti on alati olnud ja on ka praegu mitmene. Laiemale lugejaskonnale saabki teost soovitada kui hästi kirjutatud tuumakat aimeraamatut, mis avardab silmaringi, on kena kujundusega ja rikkalikult illustreeritud.

Põhjalikult läbi komponeeritud kronoloogilise struktuuriga kogumikust leiab üheksa pikemat peatükki ja nende vahelt kuus vahepala ning lisaks eessõna ja rubriigi „Valik lisalugemist Eestiga seotud LGBT+ ajaloost“. Peatükid algavad Jaanus Samma värviliste illustatsioonidega, milles ta jätkab kirjutatud etnograafiliste tekstiilide tuunimist. Pikemate käsitluste seas on mitu sellist, mis põhinevad varem avaldatud teaduspublikatsioonidel või väitekirja jaoks tehtud uurimistööl. Kogumiku tarbeks on need ladusas keeles ümber kirjutatud ja viitamise koormast vabastatud. Lugemiskogemuse sujuvusele aitab viidete puudumine kindlasti kaasa ning osa varasemaid uurimusi, mida peatükkides mainitakse, leidub lisalugemise nimekirjas. Siiski tabasin end ühel ja teisel puhul viiteid otsimast ja igatsemast ning jäin mõtlema, kas nende väljajätmise kaudu ei ole lastud käest võimalust julgustada teemast juba haaratud lugejaid jätkama ja süvenema: suunata realugejaid või ka üliõpilasi teaduskirjandusega tutvuma ning teadlasi lugema kolleegide töid, mis nende omi vaatenurki uuendaks või rikastaks. Õppejõuna pakun, et abi oleks juba paarist-kolmest teemakohasest lugemissoovitusest iga peatüki lõpus. Kuna kogumik valmis koostajate-toimetajate-autorite mitmeaastase sisulise koostöö ja arutelude tulemusena, siis küllap on piirdumine lisalugemise loeteluga tegijate kaalutletud otsus. Sisupeatükkide loetavus ja veenvus selle all ei kannata.

Arhiivimaterjalide, intervjuude, päevikute, fotode, omaelulooliste kirjutiste ning kunsti- ja kirjandusteoste kõrval on olulisteks allikateks ajakirjanduslikud tekstid ja representatsioonid. Meedia suur mõju nähtuste kirjeldamise ja kujutlemise viisidele ning paralleelid tänapäeva ja rohkem kui saja aasta taguse ajaga on ilmsed, mõjudes ühtaegu kummastavalt ja kainestavalt. Ootuspäraselt leidub rohkem materjale meeste, nende praktikate ja lugude kohta.

„Eesti“ on selles kogumikus esmajoones geograafiline määratlus, kuid mida lähemale tänapäevale jõutakse, seda rohkem viitab see ka keelele, etniliselt mõistetud rahvusele ning rahvusriigile. Ken Ird teeb avapeatükis sissevaate Eesti esimesse teadaolevasse kohtuasja

meestevahelise seksuaalvahekorra teemal. Kuressaares 1840.–1850. aastatel hargnenud juhtumisse olid segatud kaks kohaliku koorekihi liiget. Teiste seas andis meeste vastu tunnistusi eestlasest teenijanna, kes olevat näinud süüdistatavaid koos kolmel järjestikusel hommikul kord ühes, siis teises ja lõpuks jälle esimeses kahtlases poosis. Kolmarvule rajatud lugu kõlab folkloorsena ning Ird nendibki, et juhtum jäi „kuulujuttude tasemele“ ja „lõpuks ei ole läbitöötatud materjali põhjal võimalik täie kindlusega otsustada, kas kuuldustel üldse oli tegelikku alust“ (lk 22). Sarnane määramatus, isegi kui seda nõnda otsekoheselt ei tunnistata, iseloomustab ka mõningaid teisi raamatus vaadeldavaid juhtumeid, persoone ja teoseid.

Kindlasti ei kehti see Hannes Vinnali esitletud baltisaksa päritolu literaadi ja kunstniku Elisar von Kupfferi (1872–1942) kohta, kes sündis ja sirgus mõisamiljööös Ambla kihelkonnas ning siirdus sealt Tallinna ja Peterburi kaudu Saksamaale, Itaaliasse ning lõpuks Šveitsi. Alates 1890. aastatest jagas ta oma elu samuti osalt balti päritolu Eduard von Mayeriga. Vinnali sõnul kasutas Kupffer „oma energiat ja privilegeeritud positsiooni, et muuta ühiskonda traditsioonilisest erineva seksuaalse orientatsiooniga inimeste suhtes sallivamaks“ ning oli „saksa keeleruumis üks esimesi, kes homoseksuaalsuse teema üldse avalikkuse ette tõi“ (lk 25). Peatükk lähtub paljuski Kupfferi autobiograafiast, tuues välja selle erandlikkuse balti memuaristika kontekstis ning seostades seda tema ilukirjandusliku ja visuaalse loominguga. Käsitlus osutab viisidele, kuidas Kupfferi rikkalik dokumentaalne pärand võiks nihestada ja avardada arusaamu Eesti ning laiemalt Balti aja- ja kultuuriloost.

Baltisaksa ja eesti sfääre, ülemöödunud ja möödunud sajandit sildavad Andreas Kalkuni üks pikem ja kaks lühemat kaastööd, mida ühendab küsimus sellest, kuidas homoseksuaalsusest kujunes mitme aastakümne jooksul aegamisi teema, mida oli võimalik eestikeelsetesse sõnadesse panna – päevalehtede veergudel kirjeldada ja arutada. Kui Oscar Wilde'i kohtuasi eestikeelses perioodikas tähelepanu ei pälvinud, siis 20. sajandi esimestel kümnenditel vahendati eestikeelsele lugejale Saksamaal lahvatanud sensatsioonilist Eulenburgi protsessi ning moodsaid arusaamu homoseksuaalsusest kui meditsiinilisest nähtusest ja kaasasündinud eelistusest. Kalkun näitab ka, kuidas kinnistus eestikeelses avalikkuses arusaam homoseksuaalsusest kui kõrgemate kihtide kalduvusest: „Välismaine *homoseksuaal* ilmus eesti lugejani tõeliselt võõrana: ta oli teolt tabatud kõrgest seisusest kõlvatu lõbutseja või hull ja ohtlik kurjategija“ (lk 69). Põgusat käsitlemist leiab Kuressaares 1925. aastal ilmsiks tulnud juhtum, kus eesti noorukid pressisid raha välja baltisaksa teadlaselt ja endiselt mõisnikult, kellega nad intiimselt läbi käisid.

Sama sõdadevahelist ajajärku kaardistab ja analüüsib läbi mitme peatüki Rebeka Põldsam. Pikem kaastöö „kvääridest lugudest Tallinna avalikes salapaikades“ viib lugejad tänavatele, parkidesse, metsatukkadesse ja asumitesse, kus mehed käisid mehi lantimas ja isekeskis pidutsemas. Võimalused omasugustega tutvusi sobitada olid piiratud ning Põldsam elab linnaruumis ringi lonkinud meestele kaasa: „võib vaid ette kujutada, missuguseid meeleseisundeid võis pidev seksuaaleluga salatsemise ja üsna ebakindla avaliku kujutise vahel balansseerimine tekitada, missuguseid isiksuseomadusi eeldada“ (lk 98). Peatükk põhineb eeskätt perioodikal, kuigi kvääriajaloost võiksid kirjutaja sõnul „palju rohkem rääkida elulood, kunst ja kirjandus, fotoalbumid ja kirjavahetused“ (lk 105). Et need on seni leidmata, viskab Põldsam õhku küsimuse, kas need lood tuleks välja mõelda. Küsimus on ilmselt retooriline, aga huvitav, sest selles näivad segunevat aktivisti optimism ja pühendumus ning frustratsioon, mida tekitab teadustöös nii oluliste niidiotsade sageli tulutu tagaajamine. Vahel siiski õnnestub üht-teist leida. Kai Stahliga kahasse kirjutatud vahepala „kvääridest kunstnikupaaridest“ tutvustab „hiljuti [...] leitud jälgi“ Karl Pärsimäe ja Eduard Timbermanni ning Karin Lutsu ja Natalie Mei „vastastikusest poolehoiust“ (lk 87); koostöös Vahur Aabramsiiga saab ära mainitud A. Oinatski kui teadaolevalt „esimene kväär inimene, kes andis Eestis ajakirjanikule intervjuu“ (lk 106) ning kelle personaalküsimust meditsiiniteadlased 1920. ja 1930. aastatel mitme kandi pealt arutada võtsid. Eugeneikust kohtumeditšiinarsti väide, et sundsteriliseerida oleks tulnud juba Oinatski esivanemad, ilmestab ja aitab meeles pidada LGBT+ inimeste haavatavust ning ohtusid, mis kaasnevad meditsiiniliste nähtuste ja protseduuride ideologiseerimise ja politiseerimisega – tendentsiga, mis on viimastel aastatel pigem süvenenud.

Pärsimägi ja Timbermann lahkusid noorelt, kuid Luts, Mei ja Oinatski elasid veel aastakümneid ning jõudsid end mitmel viisil positsioneerida ja positsioneeritud saada. Kui niidiotste otsimine on keeruline ja aeganõudev protsess, siis näib, et vihjete ja märkide tõlgendamine inimese elukaare kontekstis pole sugugi lihtsam ülesanne, eriti kui tegemist on teisel ajal ja teistes tingimustes elanud isikutega. Elisär von Kupfferi omakäelise eluloo laadsed dokumendid on pigem haruldased. Võib-olla tavalisem ongi, et uurijail tuleb leppida „kvääride sähvatustega“, nagu leiab 1990. aastatel ja 2000. aastate alguses kirja pandud kodu- ja väliseesti elulugusid analüüsinud Riikka Taavetti: „Ehkki elulookogumikes on vähe tekste, mis räägivad otsesõnu elust geina, lesbina või biseksuaalsena, võib neist siiski leida pilguheite kvääridele tunnetele või kogemustele, aga ka kõrvaltvaatajate arusaamu ja mälestusi elust, mis

ei vastanud ühe või teise perioodi seksuaalsuse normidele“ (lk 152). Taavetti näitab „mineviku kväärkogemuste mitmekesisust ja nende mäletamise võimalusi“ (lk 153), aga ka erinevaid viise neist rääkimiseks ning nende jutustuste kontekstisidusust: oma elulugu võib sõltuvalt publikust ja eesmärgist rääkida sootuks erinevalt. Taavetti mõtiskleva alatooniga käsitus moodustabki huvitava fooni kogumiku mitmele teisele peatükile, kus otsitakse tükke ja tükikesi ning püütakse neist lugusid kokku panna.

Taavetti „kvääruurimuslik lähenemisviis“ (lk 153), mis süüvib teksti, selle looja intentsiooni ja sündimise asjaoludesse, näib üsna erinev Bart Pushaw' omast. Pushaw esitleb end peatüki „Kväärides Kalevipoega“ alguses Ameerika Ühendriikidest pärit geimehena, kelle „jaoks on Eesti alati olnud kväär“, ning seab eesmärgiks arutleda, kuidas temasuguse „kvääri mehe pilk tajub teoseid, mis pole pealtnäha nii mõeldud“: „kuidas väljendub meeste kväär iha Kalevipoja keha kujutistel Eesti kunstis aastate 1850 ja 1950 vahelisel ajal“ (lk 76). Alguspunktiks võtab Pushaw Johann Köleri 1855. aastal valminud maali „Herakles toob Kerberose põrguvärvast“, millest alustas „eesti geisensibiilse kunsti“ ajaloo kaardistamist ka Rebeka Põldsam 2010. aastal ilmunud kogumikus „Kapiuksed valla“, viidates omakorda Harry Liivranna aasta varem peetud konverentsiettekandele (Põldsam 2010: 120–121). Pushaw' tõlgenduses muutub Herakles hopsti Kalevipojaks, sest maalil kujutatud stseen „meenutas peagi ilmuva „Kalevipoja“ lõpustseeni, milles nimategelasest saab lõõmava allilma uus valvur. Teos on niisiis tähtis, kuna seostab omavahel eesti ning kreeka ja rooma mütoloogia. Nii saab Köleri maal teataval moel seotuks ka kväärikultuuriga“ (lk 76). Heraklese puunuiast saab Kalevipoja raudne, alati paljastatud mõök ja subjektiivsest tõlgendusest fakt, mis käivitab Köleri, Oskar Kallise, Adamson-Ericu ja Eduard Wiiralti Kalevipoja-teemalisi valitud teoseid seostava assotsiatsioonide rea.

Vaatenurgast sõltuvalt võib tulemus küllap olla võimestav ja inspireeriv; see võib mõjuda meelevaldsena või nõutuks teha, jätta ükskõikseks, mõnda ehk isegi vihastada. Mind ajendab see küsima kväärimise piiride ja eesmärkide kohta. Ma ei arva, et Kalevipoeg oleks kväärimiseks liiga püha või et Köleri või teiste kunstnike teoseid ei võiks kvääripilguga (üle) vaadata. Ammendamatus võib olla märk maailmakirjanduse ja -kunsti valda kuulumisest. Pigem on probleem selles, et 1855. aastal, kui Köler Heraklese maaliga Peterburi Kunstiakadeemia lõpetas, ei eksisteerinud veel seda Kalevipoega, keda kujutavad Kallis ja Wiiralt juugendlikel 1910. aastatel või keda maalis Adamson-Eric 1930. aastatel muutunud poliitilistes ja esteetilistes oludes. Kuigi „Kalewipoeg“ alustas 1857. aastal vihikute kaupa

teadusliku väljaandena ilmumist, läks veel üksjagu aega, enne kui eepos laiemalt leviku saavutas ja selle peategelane rahvuskangelasena omaks võeti. Pakun, et vahel on Herakles lihtsalt Herakles ja tema moondumine Kalevipojaks silmapete. Võib loota, et tulevikus lisandub eestikeelseid ja Eesti ainekäsitlevaid kirjutisi kväärija ja kvääritava suhetest, kvääritava agentsusest, kväärimise seotusest kväärija kvääride elukogemustega (nt kas kväärimiseks peab end kväärina määratlema) ning kväärimise eesmärkidest: milleks midagi ja kedagi, kellegi elu kväärida? Huvitava võrdlusmomendi pakub Tõnu Önnepalu „Piiririigi“ ajas teisenenud retseptisioon, mida analüüsib kogumiku viimases vahepalas Raili Marling. Marling märgib, et teose ilmumisajal 1990. aastatel „loeti [romaanil] sisse geisensibiilsust ja homoerootikat, ent peaaegu 30 aastat hiljem võlub tekst just oma soolise ambivalentsusega. Jutustaja soovimatus ennast binaarses soosüsteemis defineerida on romaani keskne motiiv“ (lk 154).

Kui ülemöödunud sajandi teine pool, 20. sajandi algus, sõdadevaheline periood ja 1990. aastad pälvivad kogumikus enam-vähem võrdset tähelepanu, siis Nõukogude ajast on juttu veidi vähem. Ajajärgu käsitluses annab tooni homoseksuaalsuse kriminaliseerimine ja selle mõju süüdimõistetutele ning nende lähedastele. Rebeka Põldsam tutvustab lühidalt Robert Rikast, kes mõisteti Nõukogude Eestis 1960. aastatel pederastia eest vangi ning pääses vanglast ema juurde Põhja-Ameerikasse, kus sai tuntuks geipornonäitleja ja -modellina. Üks kogumiku teeneid on, et see asetab siinsete lugejate jaoks (gei)maailmakaardile Rikase ja Kupfferi taolised Eestiga seotud inimesed, keda mujal ehk paremini tuntakse.

Martin Rünk analüüsib kohtutoimikute ja intervjuuainese toel Juhan Ojaste ehk Esimehe elukäiku, mis inspireeris Samma Veneetsia-näitust. Kui Põldsam dokumenteerib Tallinna lantimiskohti ja -kultuuri, siis selles peatükis joonistub Esimehe kaasaegsete meenutustest välja „meestega vahekorda otsivate meeste paralleelmaailm“ nõukogudeaegses Tartus, mille juurde kuuluvad Toomemäel lantimine ja läbikäimine Raadil aega teenivate sõdurpoistega Nõukogude Liidu avarustest ning „mida saadab pidev oht, et õhuke, peaaegu nähtamatu piir kahe maailma vahel võib iga hetk puruneda“ (lk 115). Nagu Kalkun, nii näitab ka Rünk, kuidas valitsevates narratiivides hermeetilisena esitletud ja kujutletud piirid eestlaste ja nende ajas muutuvate Teiste vahel on praktikas poorsed.

Kogumiku kaks viimast põhipeatükki on dokumenteeriva suunitlusega – omamoodi kroonikad, mille väärtus ajas saab ainult kasvada. LGBT+ inimeste seltsitegevus sai vähemalt meeste poolelt hoogustuda alles pärast homoseksuaalsete suhete dekriminaliseerimist 1992.

aastal. Taavi Koppel kirjeldab arhiiviallikate, ajakirjanduse ja intervjuude toel esimeste LGBT ühingute asutamist ja kogukonnaloomet, näidates, kuidas need olid tihedalt läbi põimunud protsessid. Koppel toob välja, et geid, lesbid ja trans-inimesed moodustavad „mõttelise terviku vaid tagasivaates, mitte omas ajas“ (lk 126). Sara Arumetsa võtabki fookusesse trans-inimesed ja soo tunnustamise Nõukogude Liidus ning 1990. aastate Eestis – ja tegelikult ka tänapäeval, sest valdkonda reguleerib praeguseni 1999. aastast pärinev sotsiaalministri määrus. Peatükist jääb kõlama trans-inimeste lõksu jäämine sotsiaal- ja justiitsministeeriumi vahelisele eikellegimaale ning üleminekuaga iseloomustanud loovuse ja paindlikkuse taandumine end järjest jõulisemalt kehtestava bürokraatliku riigi ees.

Vähemuste võimalused sõltuvad enamusest ja see on üks põhjus, miks kogumikku „Kalevi alt välja“ võiksid lugeda kõik, kes huvituvad soolisusest, Eesti (lähi)ajaloost ja tänasest käekäigust. Kui juba Eulenburgi kohtuasja konarlikud ja ümberütlevad kajastused 20. sajandi alguses löid eeldused homoseksuaalsusega seotud teemade sisulisemaks, vähem sensatsiooniliseks käsitlemiseks 1920. ja 1930. aastate perioodikas, siis jääb üle vaid põnevusega oodata, millistele uurimustele värske kogumik teed sillutab. Nüüd, kus on kapiuksed valla löödud ja edukalt kalevi alt välja poetud, on ootused veel kõrgemad.

Kasutatud allikad

Põldsam, R. (2010). LGBTQI identiteet Eesti kunstis: geisensibiliteedist identiteedipoliitikani. B. Davidjants (toim.), *Kapiuksed valla. Arutlusi homo-, bi- ja transseksuaalsusest* (lk 118–127). MTÜ Eesti Geinoored.